

رساله‌ای نویافته در موسیقی ایران*

محسن محمدی**

چکیده

رساله‌ی نویافته‌ای که در این گزارش معرفی گردیده، توسط میرزا شفیع خان به سال ۱۳۳۰ ه. ق. در کاشان به خط نستعلیق نوشته شده و شامل هشت بخش است. از جمله خصوصیات این رساله، عبارت است از: مبتنی بودن نظام موسیقی بر هفت دستگاه که هرگاه دستگاه شامل چند آواز است، جنبه‌ی عملی و اجرایی ثبت اسامی و الحان، ثبت اصطلاحات موسیقی که در زمان و مکان نویسنده رساله مصطلح بوده و امروز از میان رفته است، ذکر اسامی نوازندگان بزرگ معاصر و یا نزدیک به عصر مؤلف، ذکر اصطلاح «موزیک» در متن رساله و اسامی قطعات موسیقی فرنگی و....

پیش از شروع بحث لازم است مقدمه‌ای درباره‌ی رسالات موسیقی ایرانی دوره صفویه تا قاجار بیان شود. با مقایسه دو دسته رسالات موسیقی که پیش و پس از سال نهصد هجری قمری تألیف شده‌اند می‌توان مایه اشتراک عمده اعضای هر کدام را دسته بندی کرد که اکثراً مایه افتراق دو دسته نیز هست.

اهم خصوصیات دسته نخستین را (پیش از سال نهصد) می‌توان پرداختن به مطالب و مباحث دقیق نظری دانست. شیخ ابونصر فارابی که مثال کاملی از این گروه است در کتاب احصاء العلوم موسیقی را در زمره علوم ریاضی محسوب کرده و در کتاب الموسیقی الکبیر با روشی منطقی مبادی، موضوع و مسائل آن را به دقت بررسی می‌کند.^۱

*. بجاست درابتدای بحث از زحمات دوست عزیز آقای محمود اخوان مهدوی قدردانی شود که تهیه این کتاب به لطف ایشان ممکن گردید.
**. گروه تاریخ دانشگاه تهران.

اهم خصوصیات دسته دوم، قرابت تاریخی است با بازمانده مجموعه میراث هنر و علم موسیقی ایرانی که از طرفی در دوره قاجار قسمت‌های متعددی از آن بر لوله‌های فونوگراف و صفحات گراموفون ثبت شد و از طرفی مجموعه آن به روایت راویان موثقی چون خاندان فراهانی سینه به سینه به دست نسل امروز رسید.^۲ از این منظر هرگاه بتوان مطالب رساله‌ای را با بازمانده موسیقی ایرانی مرتبط ساخت و از آن مطالب برای تفسیر و توجیه موضوع مذکور استفاده کرد، ارزش آن رساله بیشتر خواهد بود.

از آنجا که موسیقی ایرانی بر اساس نظام دستگاه تدوین تدریجی یافته است، رسالاتی در دسته دوم ارزشمندتر خواهند بود که مرتبط با این نظام باشند. آنچه در این باب که نگارنده تاکنون موفق به رویت آنها شده است بدین شرح است:

۱. رساله بحور الالحان فرصت الدوله شیرازی.^۳

۲. رساله موسیقی مؤید التجار.^۴

۳. رساله موسیقی گمنام، نسخه خطی شماره ۳۵۳۶ کتابخانه موقوفی مرحوم حاج حسین آقا ملک.

۴. رساله موسیقی گمنام، نسخه خطی شماره ۲۸۳۰ کتابخانه مذکور.

۵. رساله موسیقی، نسخه خطی محفوظ در کتابخانه شخصی مهدی صدری معروف به کلیات یوسفی.

۶. رساله موسیقی، نسخه خطی شماره ۲۵۹۱ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران معروف به رساله روحانی.

۷. رساله موسیقی گمنام، میکروفیلم شماره ۲۲۱۴ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.

۸. رساله مجمع الادوار مخبر السلطنه.^۵

در بعضی از رسالات فوق تنها به کلمه دستگاه اشاره می‌شود (شماره‌های ۶ و ۷)؛ بعضی سعی دارند موسیقی ایرانی را با قواعد موسیقی فرنگی تفسیر کنند (شماره ۸)؛ بعضی دیگر اسامی چند لحن و دستگاه را به تنهایی و یا به همراه بعضی اشعار و ادعیه ذکر نموده‌اند (شماره‌های ۲ و ۴ و ۵)؛ و بعضی دیگر به شرح چند دستگاه یا همه دستگاه‌ها پرداخته‌اند (شماره‌های ۱ و ۳). رساله شماره ۳ از این جهت مهم است که نخستین سابقه مشاهده شده است در شرح اجزای دستگاه‌های موسیقی ایرانی؛ اهمیت رساله شماره ۱ نیز به نقل قول نزدیک تر مؤلف است از اسامی اجزای دستگاه‌های موسیقی ایرانی به روایت میرزا عبدالله فراهانی.

اما پس از این مقدمه از خصوصیات کتاب نویافته بحث می‌شود که به دست میرزا شفیع، در شهر کاشان، به خط نستعلیق، بر کاغذ فرنگی کتابت شده است.

ترتیب قسمت‌های مختلف این کتاب از این قرار است:

قسمت اوّل: دستگاه شور،

قسمت دوّم: دستگاه ماهور،

قسمت سوّم: دستگاه همایون،

قسمت چهارم: دستگاه چهارگاه،

قسمت پنجم: دستگاه سه‌گاه،

قسمت ششم: دستگاه دوگاه،

قسمت هفتم: دستگاه راست پنجگاه،

قسمت هشتم: اختراعات جدید و موسیقی فرنگی.

نخستن خصیصه برجسته این کتاب از آن جهت است که از حیث سنت موسیقی، سنتی متفاوت از سنت تثبیت شده خاندان فراهانی را ثبت می‌کند. چنان که در مقاله‌ای تلخیص شده از چگونگی تطور موسیقی ایران از نظام مقام به نظام دستگاه سخن رفته،^۶ نظام دستگاه در موسیقی ایران تا مدت‌ها معلق و متغیر بوده و درازمنه و امکانه متفاوت روایاتی متفاوت موجود بوده‌اند که حتی از حیث تعداد و نام دستگاه‌های اصلی متفق نیستند. اهمیت کتاب مذکور در اینجاست که نشان می‌دهد این عدم ثبات تا سده چهاردهم قمری و دوره حکومت احمد شاه قاجار ادامه دارد. متفاوت با ردیف میرزا عبدالله که مبتنی است بر هفت دستگاه و پنج (یا شش) آواز،^۷ در این کتاب نظام موسیقی مبتنی است بر هفت دستگاه که هر دستگاه شامل چند آواز خواهد بود، که البته اکثر این آوازه‌ها گوشه‌های اصلی ردیف میرزا عبدالله هستند. جالب است که نظام مذکور در کتاب حاضر فاقد دستگاه نوا بوده، به جای آن دارای دستگاه دوگاه است.

از اینجا می‌توان به خصیصه برجسته دیگر این کتاب اشاره کرد و آن جنبه عملی و اجرایی ثبت اسامی و الحان است. چنان که از ظاهر کتاب استنباط می‌شود، مؤلف سعی داشته دستگاه‌ها را چنان که نواخته می‌شوند با جزئیات کامل ذکر کند و تا حدّ ممکن شیوه نواختن را ثبت نماید. این نکته از شیوه بیان و جزئیات و اصطلاحات ذکر شده به ذهن متبادر می‌شود. طرز بیان مؤلف این کتاب چنان است که نشان می‌دهد او به عملیات موسیقی وقوف داشته و در ایراد سخن به همان صورت عملی رایجی عمل

کرده که در سینه محفوظ داشته است. این روش برخلاف روش مؤلف بحور الالحان است که در ثبت جزئیات دستگاه‌ها به روایت دیگران متمسک است.

و در همین مورد می‌توان خصیصه برجسته دیگر کتاب را ذکر نمود که آن ثبت اصطلاحات بسیاری است که در آن زمان و مکان مصطلح بوده و امروزه از یاد و از بین رفته‌اند. بعضی اصطلاحات که در فصل اول این کتاب و در توضیح دستگاه شور آمده‌اند از این قرار است:

تحریر سه پنجه‌ای، چهار تحریری، سه تحریری، تحریر زیر و رو، تحریر غلطان، تحریر متصل، تحریر منفصل، تحریر برگردان، تحریر چهار حالتی، تحریر سه حالتی، روکش (در برابر زیرکش)، زیر و رو، سکت، برگردان، کمر دسته (در برابر بالا دسته و پایین دسته).

خصیصه برجسته دیگر رساله، ذکر اسامی نوازندگان بزرگ معاصر و یا نزدیک به عصر مؤلف است. برخی اسامی ثبت شده در فصل فوق الذکر چنین است:

مهدی ضرابی و مهدی ضرب‌گیر و مهدی خانی و مهدی‌خان، حسن قصری، حسن قصاب و حسن قصابی و قصابی، حسن خانی، حسن باوی، حاجی آقایی و حاجی بابایی، کریم خانی، حسین خانی.

از جمله مطالب جالب این بخش ذکر نام پسران آقا علی اکبر فراهانی، آقا میرزا عبدالله و آقا میرزا حسینقلی است که بزرگ‌ترین نوازندگان عصر مؤلف بوده‌اند. در صفحه ۸۷ پ و ۸۸ ر این کتاب آمده:

از علوم موسیقی که جزو اختراعات جدید است از این قرار است:
اولاً شور چپ کوک اختراع میرزا عبدالله ساز زن، دویم ماهور بالا دسته در کوک چهارگاه اختراع آقا میرزا حسینقلی.

اهل فنّ موسیقی واقف‌اند که منظور از ماهور فوق چیست که به ماهور چپ کوک نیز شهرت داشته و بین اهالی امروز موسیقی ایرانی به ماهور do شناخته می‌شود. جالب است که خود مرحوم آقا میرزا حسینقلی در صفحاتی که از خود به یادگار نهاده ماهور را در کوک قدیم می‌زنند که به ماهور راست کوک نیز شهرت داشته و بین اهالی امروز موسیقی ایرانی به ماهور fa معروف است.^۸

نکته آخر در باب این رساله ذکر اصطلاح «موزیک» در متن رساله و ثبت اسامی قطعات موسیقی فرنگی در بخش آخر رساله است که احاطه و اطلاع مؤلف را به موضوع

موسیقی نشان می‌دهد و از جهت قطعات فرنگی معروف در آن دوره حائز اهمیت است. برخی از آن اصطلاحات از این قرارند:

رقص آمریکایی‌ها، رنگ باله، باله فرانسه، باله آلمان، باله پرنس‌ها، موزیک ژنرال، موزیک اسپانیول، رقص باله اسپانیول، موزیک برلن، رقص گروپ، موزیک سلام آلمان، مجلس مسترس پرزس، باله مسترس پرزس. و مؤلف، رساله خود را چنین ختم می‌کند:

این قوانین موسیقی خارجه با مجالس باله و رقص‌های گروپ متعلق به دول خارجه است، به جهت تبیین و تعلیم اسامی متفرقه آنها را نوشته و ان شاء الله تعالی بعد از این به مرور آموخته و یادگار از خود در کاشان باقی گذارده. به توسط میرزا شفیق خان نوشته شد. به تاریخ شنبه ۲۷ شهر رجب المرَجَّب ۱۳۳۰.

در پایان از خداوند متعال توفیق انتشار هر چه زودتر این رساله را خواهانم.

پی‌نوشتها

۱. الموسیقی الکبیر: ابونصر محمد بن محمد الطرخان الفارابی، محمود احمد الحفنی و غطاس عبدالملک خشبه، قاهره؛ و ترجمه آن از دکتر آذرنوش، چاپ پژوهشگاه علوم انسانی تهران؛ احصاء العلوم: ابونصر فارابی، ترجمه حسین خدیو جم، انتشارات علمی فرهنگی: تهران.
۲. ردیف سازی موسیقی سنتی ایران (ردیف تار و سه تار میرزا عبدالله به روایت نور علی برومند): مقدمه و نت نویسی ژان دورینگ، ترجمه پیروز سیار، انتشارات سروش، تهران.
۳. محور الالحان: فرصت الدوله شیرازی، محمد قاسم صالح رامسری، انتشارات فروغی، تهران.
۴. کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، نسخه خطی شماره ۳۲۰۴.
۵. مجمع الادوار: مخیر السلطنه هدایت، کتابخانه دانشکده حقوق دانشگاه تهران، نسخه خطی شماره ۱۲۰ ج.
۶. ذیلی بر مقاله از مقام تا دستگاه، محسن محمدی، مجله ماهور، سال سوم، شماره ۱۲.
۷. پی‌نوشت شماره ۲.
۸. صفحات شرکت Gramophone شماره‌های 18343، 19382، 19383. صفحه شماره 044-15 با نوشته فارسی صفحه خورشید و نوشته فرانسسه Sociéte Anonyme Francaise Ondographique مجموعه شخصی جناب آقای امیر منصور.

بسم الله الرحمن الرحيم

اول کتاب طالع علم در نفس و دستها شربت
و خود شربت دارا سازده اداز است و هر دارا
دارا حشدین شمه در کشته بود کینه و تحریر در چهار شهر آب
در روز و اوج و روز در در آمد و غیره خواهد بود
اولا شربت در آمد شربت بعد از ص دایک بر قلم رفته
بلند میبود تا تحریر امن به یک کینه روز در

نسخه دست نویس...

دوره جدید سال دوم، شماره اول بهار ۱۳۸۳ (پیاپی ۲۴)

هم در آمد هم نذر تحریر به حالت نه تحریر سلام

در خط اوج همان قال برگردان نمود

در آمد هم از تحریر به حالت چهار نظرب کریم

فردی به قهر در آمد قهر اوج قهر اشعار فردی

موتی به قهر زور در آمد تحریر اوج کور فردی

در آمد اوج به نگران اوج اوج کریم

فردی کریم چهار نظرب کریم چهار نظرب کریم

چهار تحریر چهار نظرب چهار نظرب زردو

تکلیف بدلت با بر در هر چهار نظرب

زیر چهار نظرب نیمه فیه در است اوج

نسخه دست نویس...

این کتاب در نظر فارسی بهایس مال

و در نظر انگلیسی بهایس مال

تجدید عقول و تعلیم اسامی مشهوره انصار در رشته

و هیئت مدیره انجمن بهادران بهرورد انجمن و یادگار

در خصوص درک اشعار باقی گذارده

پیشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

مجله مباحث علوم انسانی
مربوط به رشته فلسفه و تاریخ

شماره ۲۷ زمستان ۱۳۲۰